

Dr.
Aykut ÇAĞLAK

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
a.caglak@vgm.gov.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5843-7422>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

Kabul edildi.
Accepted

18/12/2020

26/12/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.842876>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve Komitenin Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosuna Giden Süreçte Oynadığı Rol (1941-1953)

Jewish Antifascist Committee in the USSR and the Committee's Role in the Process to the Doctors' Plot in Soviet Union (1941-1953)

Öz

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulan ve Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası'na karşı yürüttüğü mücadeleye Yahudilerin katılımını ve desteğini sağlamayı amaçlayan bir sivil yapılandırma. Bu çalışmada, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels ve Komite'nin başkanlık heyeti üyelerinden Itzik Feffer'in Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Dış Politika Bölümü Başkanı Mikhail Andreyevich Suslov'a yazılı olarak sundukları 21 Haziran 1946 tarihli rapor temelinde SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kadrosuna, örgütlenmesine, faaliyetlerine ve bağlantılı olduğu kişi ve kuruluşlara ilişkin bilgiler verilmekte ve Komite'nin kapatılmasına giden süreçte yaşananlar ele alınmaktadır.

Çalışmanın amacı, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetlerin Nazilere karşı mücadelesine destek veren, aynı zamanda Sovyet istihbaratı için kullanışlı bir propaganda ve istihbarat aygıtı olan, diğer taraftan Yahudiler için alternatif vatan arayışı çalışmalarına yönedikten sonra Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosu'na giden sürecin başlamasına sebep olan ve Sovyet Yahudilerinin hayatlarını önemli ölçüde etkileyen SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin, İkinci Dünya Savaşı ve sonrası gelişmeleri ele alan akademik çalışmalarda dikkate alınması gereken önemli bir yapılandırma olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, Sovyet Yahudileri, alternatif vatan, Doktorlar Komplosu, Sovyet istihbaratı.

Abstract

The Jewish Antifascist Committee in the USSR is a civilian organization that was established during the Second World War and aimed to provide the participation and support of Jews in the struggle of the Soviet Union against Nazi Germany. In this study, on the basis of the written report dated 21 June

ATIF: ÇAĞLAK Aykut, "SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve Komitenin Sovyetler Birliği'nde Doktorlar Komplosuna Giden Süreçte Oynadığı Rol (1941-1953)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4 (Aralık 2020), s. (000-000)

CITE: ÇAĞLAK Aykut, "Jewish Antifascist Committee in the USSR and the Committee's Role in the Process to the Doctors' Plot in Soviet Union (1941-1953)", *Journal of History and Future*, 6/4 (December 2020), pp. (000-000)

1946 of Solomon Mikhoels (the Chairman of the Jewish Antifascist Committee) and Itzik Feffer (a member of the Presidium of the Committee), submitted to Mikhail Andreyevich Suslov (the Head of the Foreign Policy Department of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union), a set of data is given on the staff, organization, activities and the people and institutions associated with the Committee and the process leading to the Committee's closure is discussed.

The aim of the study is to reveal that the Jewish Antifascist Committee in the USSR which supported the Soviet struggle against the Nazis in the Second World War. at the same time which was a useful propaganda and intelligence tool for Soviet intelligence, on the other hand, after turning to the search for an alternative homeland for Jews, which caused the the start of the process that led to the Doctors' Plot in the Soviet Union and had a significant impact on the lives of Soviet Jews, is an important organization that must be taken into consideration in academic studies dealing with the developments in and after the Second World War.

Keywords: Jewish Antifascist Committee in the USSR, Soviet Jews, alternative homeland, The Doctors' Plot, Soviet intelligence.

Giriş

Antifaşist¹ komiteler, İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında İtalyan ve Alman faşizmine karşı örgütlenen, savaş bittikten sonra ve günümüzde de, faşist olarak tanımladıkları yönetimlere karşı dünyanın çeşitli yerlerinde farklı isimler altında örgütlenmelerine devam eden sivil yapılanmalardır. Çalışmada, bu tür antifaşist sivil yapılanmalardan biri olan ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nde kurulan SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi (**СССР Еврейский антифашистский комитет**) ele alınmaktadır.

Çalışmanın ana eksenini, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels² ve SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanlık Heyeti Üyesi Itzik Feffer'in Sovyetler Birliği Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Dış Politika Bölümü Başkanı Mikhail Andreyevich Suslov'a göndermiş oldukları 21 Haziran 1946 tarihli rapordaki veriler oluşturmaktadır. Bu rapor gerek SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin iki üst düzey ismi tarafından yazılmış olması, gerekse de Komite'nin kadrosu, örgütlenmesi, faaliyetleri ve Komite ile bağlantılı kişiler hakkında bilgiler veriyor olması açısından önemli bir birincil kaynaktır. Komünist Parti Merkez Komitesi

1 Antifaşizmin tarihsel gelişimini ele alan *The Anti-Fascist Handbook* başlıklı çalışmada Mark Bray antifaşizm teriminin salt bir olumsuzluğa indirgenmesini ve terimin sadece "faşizme karşı oluş" şeklinde bir karşıtlık üzerinden tanımlanıyor olmasını eleştirmektedir. Bray antifaşizmin bir politika metodu olduğuna, bireylerin ve grupların kendilerini tanımlayabildikleri başlı başına bir yörünge oluşturduğuna ve bu özellikleriyle de uluslar üstü bir hareket olduğuna vurgu yapmaktadır. Mark Bray, *Antifa - The Anti-Fascist Handbook*, Melville House Publishing, Brooklyn and London, 2017, s. xiv. Çalışmada farklı antifaşist komitelerde faaliyet yürütmüş kişilere dair anekdotlara da yer veren Bray'in *Jewish People's Council Against Fascism and Anti-Semitism* (Faşizm ve Antisemitizme Karşı Yahudi Halk Konseyi) gibi oluşumlardan ya da dünya geneline yayılmış sosyalist Yahudilerden bahsederken SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nden hiç bahsetmeyişi dikkat çekicidir.

2 Kişi isimleri makale boyunca uluslararası literatürde kullanıldığı şekliyle karşılık bulacaktır. Örneğin 'Соломон Михоэлс', 'Solomon Mikhoels'; 'Ицик Фефер', 'Itzik Feffer'; 'Шахно Эпштейн', 'Schachno Epshtein' şeklinde ifade edilecektir.

Sekretaryası'nın, 1 Temmuz 1946 tarih ve 2074 evrak numarasıyla kayıt altına aldığı 'Mikhoels - Feffer Raporu'nu 9 Ocak 1947 tarihinde Komünist Parti arşivinde muhafaza edilecek belgeler arasına alması da³ raporun önemli bir belge olduğunu göstermektedir. Rapor ayrıca, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin arka planda Sovyet istihbaratına eklenmiş ve asıl hedefi dünya genelinde faaliyet gösteren diğer antifaşist Yahudi organizasyonları ve bu organizasyonlara destek veren kişi ve kuruluşlar hakkında Sovyet yönetimine bilgi sağlamak olan bir 'paravan istihbarat yapılanması' olup olmadığı sorusuna verilecek cevaplar için de önemli bir dayanak teşkil etmektedir.

Çalışmada, söz konusu raporun, içerdiği bilgiler yanında SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kapatılmasına giden sürecin ve bu sürecin devamının Sovyetler Birliği'ndeki Yahudilerin hayatını ne yönde etkilediği de ortaya konularak Komite'ye dair bütüncül bir resim oluşturulmakta, böylece, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin akademik çalışmalarda dikkate alınması gereken, önemli siyasi ve sosyal gelişmeleri etkileyen bir yapılanma olduğu kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

1. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve 'Mikhoels - Feffer Raporu'

Bolşevik Devrimi öncesinde Çarlık Rusyası'nın resmî hükümet politikaları Yahudileri oldukça fazla etkilemiş, ülkedeki yaygın Yahudi karşıtlığı, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Yahudilere karşı düzenlenen bir dizi katliam ve pogromlarla sonuçlanmıştır.⁴ Bu pogromların en çok bilinenleri 1881 ve 1905-1907 pogromlarıdır. Ancak resmî belgeler, 1918-1922 yılları arasında gerçekleşen pogromların, Çarlık Rusyası döneminde gerçekleştirilenlere oranla daha kapsamlı olduğunu ortaya koymaktadır.⁵ Bolşevik Devrimi sonrasında İç Savaş sırasında (1918-1922) özellikle anti-Bolşevikler tarafından Yahudilere karşı gerçekleştirilen bu pogromlar sonucunda binlerce Yahudi, Bolşevikleri ve Kızıl Ordu'yu koruyucuları olarak görmeye başlamış, Bolşevikleri koruyucuları olarak gören çok sayıda Yahudi, Komünist Parti'ye katılmıştır. Çarlık Rusyası döneminde Yahudilere uygulanan kısıtlamaların Bolşevik Devrimi sonrasında kaldırılmasıyla Rusya'da 1920'li yıllarda Yahudi organizasyonları ve kültürü, önceki dönemlere göre daha fazla gelişme olanağı bulmaya başlamıştır.⁶ 1930'lu yıllarda da, Stalin'in kişisel antisemitizmine rağmen,

3   Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 5, 21 Haziran 1946. 'Mikhoels - Feffer Raporu'nun Komünist Parti arşivinde muhafaza edilecek belgeler arasına alınması gerektiğine ilişkin bilgiye, Komünist Parti Sekretaryası tarafından raporun son sayfasının alt kısmına düşülen nottan ulaşılmaktadır.

4   Jeremy Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 495-521, s. 506.

5   L. B. Milyakova, İ. A. Zuzin, *Kniga Pogromov, Pogromi v Period Grajdanskoy Voyni 1918-1922*, Rosspen, Moskova, 2007, s. vi'dan aktaran Şir Muhammed Dualı, *Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-Politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla)*, Divan Kitap, Ankara, 2016, s. 221.

6   Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 506. Smith ayrıca Komünist Parti'ye liderlik eden isimlerin içerisinde de Yahudilerin bulunduğunu hatırlatmakta, bu durumu da Yahudilerin Komünist Parti'yi kendilerine yakın bulmalarının sebeplerinden biri olarak değerlendirmektedir. Dualı da Smith'e benzer bir bakış açısıyla, Yahudilerin devrim sonrasında Bolşevikler tarafından koruma altına alındığını ve Bolşeviklerin bu koruyucu tutumunun temelinde, Komünist Parti teşkilatında mevcut Yahudilerin etkinliğinin yattığını savunmaktadır. Şir Muhammed Dualı, *Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-Politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla)*, Divan Kitap, Ankara, 2016, s. 223.

Sovyet Yahudilerinin refah düzeyi pek çok açıdan artmaya devam etmiştir.⁷

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise Yahudiler, ticari bağlantıları ve uluslararası arenada gelişmekte olan lobileri göz önünde bulundurularak Sovyet yönetimi tarafından faşizm karşıtı mücadelede kullanılabilecek bir araç olarak görülmüşlerdir. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi de, Yahudilerin Sovyetlerin yanında İkinci Dünya Savaşı'na katılımının koordine edilmesi ve SSCB'nin faşizm karşıtı mücadelesinde Yahudilerin uluslararası desteğinin sağlanabilmesi amacıyla kurulmuştur.⁸ SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels'in de aralarında bulunduğu çok sayıda Sovyet Yahudisi Sovyetler Birliği'nin savunulmasında ve Nazi rejiminin çöküşünde önemli rol oynamışlardır.⁹

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kadrosuna, örgütlenmesine, faaliyetlerine ve Komite'nin bağlantılı olduğu başlıca kişi ve kuruluşlara ilişkin en temel ve sağlıklı bilgilere SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Solomon Mikhoels ve SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanlık Heyeti Üyesi Itzik Feffer'in birlikte kaleme aldığı 21 Haziran 1946 tarihli rapordan ulaşılmaktadır.¹⁰ Mikhoels ve Feffer'in rapordaki ifadelerine göre, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi hakkında Sovyet Enformasyon Bürosu'ndan (Советское информационное бюро) çıkan ve daha önce Suslov'a 11 Ağustos 1945 tarihinde gönderilmiş olan bir de 'haber bülteni' söz konusudur. Mikhoels ve Feffer raporda bu 'haber bülteni'ndeki bilgilerin de Komite'nin çalışmaları hakkında

-
- 7 Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507. Bu yıllarda Yahudilerin refah düzeyinin artmaya devam etmesinin yanında Smith, diğer taraftan on binlerce Yahudi'nin Büyük Terör'de hayatlarını kaybetmiş olduğunu, Yahudilerin de diğer milliyetlere uygulanan sınırlamalara benzer sınırlandırmalara maruz kaldığını da not etmektedir. Ibid., s. 507.
- 8 Ibid, s. 507; Alfred D. Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, Columbia University Press, New York, 1990, s. 33. Smith, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin kurucusuna ilişkin bilgi vermezken Low, Komite'nin bizzat Stalin tarafından kurulduğunu iddia etmektedir.
- 9 Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 58-59. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin yayınladığı *Jewish Heroes of the Soviet Union* (Sovyetler Birliği'nin Yahudi Kahramanları) başlıklı bir rapora da atıf yapan Low bu raporda 1.500 Sovyet Yahudisi kahramanın isimlerinin yer aldığını, 10.000 Yahudi'nin de kahramanlık madalyası aldığından bahsedildiğini söylemektedir. Bray ise Moskova'nın antifaşist politikasının İtalyan ve Alman faşizmini çok fazla etkilemediğini söylemekte, Sovyetlerin antifaşist çabalarının genellikle SSCB'nin kendi nüfus bölgesiyle sınırlı bir alanda etkili olduğunu savunmaktadır. Bray, *Antifa - The Anti-Fascist Handbook*, s. 20. Bray ayrıca SSCB'nin İtalya'nın 1935'te Etiyopya'yı işgalini yarı gönüllü bir şekilde protesto ettiğinin ve aynı yıl Hitler rejimiyle ilişkileri geliştirmek için beş ayrı deneme yaptığının unutulmaması gerektiğini de eklemektedir. Sovyetler ve Almanlar arasında imzalanan 1939 tarihli Saldırmazlık Paketi'ne da vurgu yapan Bray, Sovyetlerin antifaşist politikasına eleştirel bir açıdan yaklaşmaktadır. Ibid, s. 34.
- 10 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3-5, 21 Haziran 1946. "Sovyetler Birliği Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Dış Politika Bölümü Başkanı Yoldaş Suslov'a" hitabıyla başlayan raporun yazılı olduğu antetli kâğıtta SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Moskova Kropotkina Caddesi 10 numara olan adresi ve Komite'ye ait iki telefon numarası da hem Yidiş hem de Rusça olarak yer almaktadır. Ayrıca raporun girişindeki ifadelerden, Mikhoels ve Feffer'in SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi hakkında Suslov'a sunduğu bilgilerin, Komite hakkında soruşturma yürütmekte olan ve mektupta ismi "Yoldaş Shumeiko" olarak zikredilen müfettişin soruşturmasını müteakip ve bu soruşturmanın gereği olarak Suslov'a aktarıldığı anlaşılmaktadır. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 21 Haziran 1946.

Suslov'a genel bir fikir verebilecek nitelikte olduğunu belirtmektedir.¹¹

2. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Örgütlenmesi ve Kadrosu

Sovyetler Birliği'nin dış politikasından sorumlu üst düzey yetkililerden biri olan Suslov'a sunulmuş olan 21 Haziran 1946 tarihli bu özel rapordaki bilgilere göre SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, 1941 yılının Ağustos ayında Moskova'da düzenlenen, Yahudi halkının temsilcilerinin katıldığı ilk antifaşist radyo konferansından kısa bir süre sonra kurulmuştur.¹² Komite 70 üyeden oluşmakta ve Komite'nin başkanlık heyetinde 19 üye bulunmaktadır. Komite Sekreterliği görevini, Schachno Epshtein'in ölümü sonrasında Itzik Feffer devralmıştır. Şair ve yazar olan Feffer aynı zamanda 1919 yılından beri Komünist (Bolşevik) Parti üyesidir. Komite Sekreteri Feffer'in yardımcılığını ise 1919'dan itibaren Komünist Parti üyesi ve Parti eski çalışanı olan S. M. Shpigelgias yapmaktadır. Komite'nin kıdemli editörleri; İkinci Dünya Savaşı gazisi ve 1944'ten beri Komünist Parti üyesi olan N. IA. Levin; Der Emes Yayınevi eski yöneticisi olan ve Komünist Parti'ye üyeliği bulunmayan L. A. Goldberg ve bir başka İkinci Dünya Savaşı gazisi, aynı zamanda 1940 yılından beri Komünist Parti üyesi olan editör S. O. Berman'dır. Komite kadrosu içerisinde üç çevirmen ve teknik işlerde kendilerinden faydalanılan işçiler de yer almaktadır.¹³

3. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Bağlantılı Olduğu Kişi ve Kuruluşlar

'Mikhoels - Feffer Raporu', SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin örgütlenmesi ve kadrosuna ilişkin bilgiler yanında Komite'nin ortak faaliyetler organize etme çabası içerisinde olduğu Sovyet yanlısı ve faşizm karşıtı kişi ve kuruluşlarla ilgili de detaylı bilgiler içermektedir. Bu bilgilere göre; son iki yıl içinde (1944-1946), SSCB dışında yaşayan bir dizi yabancı Yahudi antifaşist örgütünün temsilcileri, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ni ziyaret etmişlerdir. *Jewish Antifascist Committee of Bulgaria* (Bulgaristan Yahudi Antifaşist Komitesi) Başkan Yardımcısı Zhak Vradzhali; *Union of Jews of Czechoslovakia* (Çekoslovakya Yahudileri Birliği) liderlerinden Rozenberg ve Fransa ve Polonya gibi bazı ülkelerin Yahudi kuruluşlarının temsilcileri bu ziyaretçiler arasında yer almaktadır.¹⁴

Raporda, dönemin tanınan Yahudi yazarlarından biri Sholem Aleichem'in damadı olan Ben Zion Goldberg'in de 1946 senesi başında Sovyetler Birliği'ni ve SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ni ziyaret ettiğinden bahsedilmekte ve Goldberg ile ilgili bilgiler verilmektedir: Zion Goldberg, Amerika Birleşik Devletleri'nde tanınmış bir halk figürü, Lamont'un başkanlığındaki

-
- 11 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 21 Haziran 1946.
  - 12 Mikhoels ve Feffer Komite'nin kuruluşuna ilişkin kesin bir tarih vermemektedir. Ancak Mikhoels ve Feffer'in, Komite'nin 1941'in Ağustos ayından kısa bir süre sonra kurulmuş olduğunu söylüyor olmaları, Komite'nin 1941 yılının ikinci yarısı içerisinde kurulmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Smith ise Komite'nin kuruluş yılının 1942 olduğunu söylemekle birlikte bu tarihi herhangi bir belgeye dayandırmamaktadır. Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507.
  - 13 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 21 Haziran 1946. Mikhoels ve Feffer raporda Komite'de görev yapan isimleri sıralarken, Komünist Parti üyesi olan ve Komünist Parti üyesi olmayan görevlileri özel bir vurguyla belirtmektedir.
  - 14 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 4, 21 Haziran 1946.

Soviet - American Friendship Society'nin (Sovyet-Amerikan Dostluk Derneği) üyesi, Albert Einstein'ın başkanlığını yaptığı *Committee of Jewish Scientists, Writers and Artists of the United States*'in (Amerika Birleşik Devletleri Yahudi Bilim Adamları, Yazarlar ve Sanatçılar Komitesi) kurul yöneticisi ve Steffenson'un başkanlığını yaptığı *Ambidzhan, the All-American Society for Aid to Birobidzhan*'ın (Ambidzhan: Tüm Amerikan Toplumunu - Birobidzhan İçin Yardım Topluluğu) da başkan yardımcısıdır. Mikhoels ve Feffer, Zion Goldberg'in aynı zamanda önemli bir Amerikalı gazeteci olduğunu, *Toronto Star*, *Saint Louis Dispatch*, *New York Post* ve *Today* gazetelerine ve *The New Republic* dergisine çalışmalarıyla katkıda bulunduğunu da raporda vurgulamaktadır.

Rapordaki ifadelerle göre Goldberg, 11 Ocak 1946 - 8 Haziran 1946 tarihleri arasında, Finlandiya, İsveç ve Danimarka'ya gittiği bir ay hariç, Sovyetler Birliği'nde kalmış, burada kaldığı süre boyunca da Moskova'da M. I. Kalinin ve S. A. Lozovskiy tarafından kabul edilmiş; SSCB Yüksek Sovyeti'nin (Верховный Совет) tüm toplantılarına katılmış; Sovyet yazarlarla (Yazarlar Birliği'ndeki bir ziyafet dâhil), Sovyet Yahudi cemaatinin temsilcileriyle (SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi genel merkezinde), Moskova Devlet Yahudi Tiyatrosu (Московский Государственный Еврейский Театр) liderleriyle, Moskova Yahudi cemaatinin baş hahamı Shliffer ile ve bu kişilerin yanı sıra Kızıl Haç liderleriyle de toplantılar gerçekleştirmiştir. Goldberg; Riga, Tallin, Leningrad, Minsk, Vilnius, Kaunas, Kiev, Odessa, Lvov, Uzhgorod, Mukachevo, Brody ve Stalingrad'ı da ziyaret etmiş, bu şehirlerin önde gelen işçileri ve yazarları tarafından da kabul edilmiştir. Goldberg, Sovyetler Birliği'nde kaldığı süre boyunca Sovyet Enformasyon Bürosu aracılığıyla Amerika, İngiltere, Kanada, Filistin, Polonya ve Yidiş basınına 33 makale göndermiştir. Mikhoels ve Feffer raporda, Goldberg'in makalelerinin Sovyetler Birliği'ne karşı son derece dostça bir yaklaşımla yazıldığına vurgu yapmaktadır. Goldberg, Sovyetler Birliği'nden ayrılmadan önce *England: The Opponent of Peace* (İngiltere: Barışın Muhafızı) başlıklı İngilizce bir kitap ve Yidiş dilinde *Sovyetler Birliği'nde Yahudi Kültürü* başlıklı bir diğer kitabı da kaleme almaya başlamıştır.¹⁵

Mikhoels ve Feffer raporda, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin yakın zamanda, Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmek için yardım isteyen, çeşitli ülkelerden, tanınmış Yahudi halk figürlerinden bir dizi talep aldığından da bahsetmektedir. *World Jewish Congress* (Dünya Yahudi Kongresi) Yürütme Kurulu Başkanı N. Goldman; *American Jewish Congress* (Amerikan Yahudi Kongresi) Başkanı Dr. Stephen Wise; bir Amerikan yardım kuruluşu olan *Russian War Relief* (Rus Savaş Yardımı) bir kolu olan *Jewish Council for Soviet Aid* (Yahudi Sovyet Yardım Konseyi) başkanı Louis Levine; Paris'teki *Presse Nouvelle* gazetesinin yazı işleri müdürü Raiskiy Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmek için Komite ile temasa geçen kişiler arasında yer almaktadır.¹⁶

15 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 4-5, 21 Haziran 1946.

16 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 5, 21 Haziran 1946. Başkan ya da üyelerinin Sovyetler Birliği'ni ziyaret edip etmedikleri bilinmemekle birlikte Filistin Komünist Partisi de SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Nazi karşıtı kampanyasından ilham alarak Nazizme karşı mücadeleyi desteklemek için bir halk cephesi oluşturulması çağrısında bulunmuştur. Musa Budeiri, *Filistin Komünist Partisi 1919-1948 – Enternasyonalizm Mücadelesinde Araplar ve Yahudiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 177.

Rapor, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin, Mikhoels ve Feffer'den oluşan bir heyeti Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada ve Meksika'ya göndermiş olduğuna ve bu heyetin söz konusu geziye ilişkin 'rapor'unun, *The Jewish People Against Fascism* (Faşizm Karşısında Yahudi Halkı) kitabında yayınlandığına ilişkin bilgilerle son bulmaktadır. Mikhoels ve Feffer, *The Jewish People Against Fascism* isimli kitabı da, 'gezi raporu'nun bu kitabın 91. ve 129. sayfaları arasında yer aldığını belirterek 21 Haziran 1946 tarihli raporla birlikte Suslov'a göndermişlerdir.¹⁷

4. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin Faaliyetlerine İlişkin Kuşklar ve Doktorlar Komplosu'na Giden Süreç

11 Ağustos 1945 tarihinde SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi tarafından Suslov'a gönderilmiş olan 'haber bülteni', Mikhoels ve Feffer'in 21 Haziran 1946 tarihli raporu ve *The Jewish People Against Fascism* isimli kitabın içinde yer alan, Mikhoels ve Feffer'in Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada ve Meksika ziyaretlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı 'gezi raporu', Komite'ye ilişkin bilgilerin Komite içerisinden birinci elden Sovyet yönetimine gönderildiğini göstermektedir. SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi bu yönüyle, Sovyet istihbaratına İkinci Dünya Savaşı sonrasında da Sovyetlerle birlikte çalışabilecek kişi ve kuruluşlara ilişkin önemli bilgiler aktaran bir 'paravan istihbarat yapılanması' görüntüsü vermektedir.

'Mikhoels - Feffer Raporu', SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ne ilişkin temel bilgiler veriyor olmasının yanında, özellikle de bazı özel konularda verdiği detaylı bilgilerle içerik olarak adeta bir 'istihbarat raporu'na dönüşmektedir: Raporda en çok Ben Zion Goldberg ismi üzerinde durulmakta, Mikhoels ve Feffer, Goldberg'in faaliyetlerinden, yazılarından, bağlantılı olduğu kişi ve kuruluşlardan, Sovyet dostu olduğundan bahsederken Suslov'a Goldberg'in kullanışlı bir propaganda aracı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Goldberg'e ilişkin olarak verilen detaylı bilgilerin yanında Mikhoels ve Feffer raporda, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'ni ziyaret etmek isteyen ve ziyaretlerinin kolaylaştırılması için yardım isteyen kişileri de Suslov aracılığıyla Sovyet yönetimine ayrı ayrı bildirmekte ve böylece Komite ile temas etmiş, temas eden ve temas edecek tüm önemli isim ve kuruluşlara ilişkin bilgi ve bağlantı zincirini tamamlamaktadır. Raporda yer alan, Sovyet yönetimine sunulan daha önceki 'rapor'lara da atıf yapan ve oldukça itinalı ve sistematik bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılan bu verilerin Sovyet istihbaratı için oldukça kullanışlı istihbari veriler olduğunu söylemek mümkündür.

17 Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 5, 21 Haziran 1946. Mikhoels ve Feffer'in Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada ve Meksika ziyaretleri sırasında yaşananları anlatan detaylı bir çalışma için bkz. Molly Berly Petchenik, *The Tale of a Tour: Solomon Mikhoels, Itzik Feffer and the Soviet Encounter with American Jewry*, Honors Thesis, Swarthmore College - Department of History, Swarthmore Pennsylvania, 2016. Petchenik çalışmasında Mikhoels ve Feffer'in bu ziyaretlerinin temel amacının Kızıl Ordu'ya finansal destek sağlamak olduğuna vurgu yapmakta, ayrıca bu ziyaretlerin özellikle Amerika Birleşik Devletleri basınında ve Amerika'daki Yahudi organizasyonları arasında nasıl yankı bulduğunu gazete haberlerinden ve dönemin dergilerinde çıkan yazılardan örneklerle açıklamaktadır. Petchenik'e göre Mikhoels ve Feffer'in bu ziyaretleri SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi'nin mevcudiyetinin doruk noktasını teşkil etmiş ve Komite bu ziyaretlerle birlikte tüm dünya Yahudileri ile temasa geçerek dünya tarih sahnesindeki yerini almıştır.

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, Mikhoels ve Feffer aracılığıyla, Komite ve bu komite ile bağlantılı antifaşist kişi ve kuruluşlar hakkında Sovyet yönetimine bilgi sağlamaya devam ederken, Sovyet yönetiminin, Komite'nin faaliyetlerinin soruşturulması amacıyla bir müfettiş görevlendirmiş olması, Komite'nin faaliyetlerine ilişkin Sovyet yönetiminde ciddi soru işaretleri oluşmaya başladığına işaret etmektedir. Bu soru işaretlerinin sebebi, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi lider kadrosunun 1944 yılından itibaren, Kırım'da ya da Volga bölgesinde Yahudiler için bir 'alternatif vatan' (*alternative homeland*) yaratılması fikrini tartışmaya başlamasıdır. Üzerinde tartışılan bu fikir daha sonra Komite liderlerine yöneltilen ve 1948-1953 yılları arasında Komite'nin eski liderlerinin tutuklanması ve infazıyla sonuçlanacak 'Siyonizm' ve 'burjuva Yahudi milliyetçiliği' suçlamalarının gerekçesi olmuştur.¹⁸ Stalin SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi üyelerini Kırım'ı Sovyetler Birliği'nden ayırıp burayı gasp etmeyi amaçlayan 'Amerikan siyonizminin ajanları' olarak nitelemiştir. Stalin'e göre Komite, Sovyetler Birliği'nin güvenliği açısından doğrudan bir tehdit unsuruna dönüşebilecek potansiyele sahip bir organizasyondur.¹⁹

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi Başkanı Mikhoels'in 1948 yılında gizemli bir şekilde yaşamını yitirmesi Sovyet yönetiminin sert bir şekilde Komite'nin üzerine gideceğinin sinyalini vermiştir. Smith'e göre Mikhoels'in Sovyet istihbaratı tarafından öldürülmüş olma ihtimali oldukça yüksektir.²⁰ Woll ve Low ise bu konuda daha net fikir beyan etmekte ve Solomon Mikhoels'in 1948'in Ocak ayında 'NKVD tarafından' infaz edildiğini söylemektedir.²¹ Mikhoels'in öldürülmesi Yahudi aydınlarını hedef alan kampanyanın başlangıcı olmuştur. Yahudi Yazarlar Birliği kapatılmış, Yahudiler politik ve kültürel kurumlardan temizlenmeye başlamış, Yidiş²² dilindeki tüm çalışmalar yasaklanmıştır. Bununla birlikte, bazı Yahudilere İngiliz ve Amerikan istihbaratının 'beşinci kol'u oldukları suçlamaları yöneltilmiştir.²³ 1948'den sonra SSCB'de, önde

18 Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507.

19 Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 65.

20 Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and after", s. 507.

21 Josephine Woll, "The Politics of Culture 1945-2000", Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 605-635, s. 608-609; Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 33.

22 Yidiş, günümüzden yaklaşık 900-1200 yıl önce Alman topraklarında Aşkenaz Yahudileri'nin Orta Çağ Almanlarıyla kurdukları ilişkiler sonucunda geliştirdikleri ve kendi yaşadıkları bölgeye özgü olarak konuştukları dildir. Yidiş bugün de Aşkenaz kitlelerin gündelik yaşamında, edebi eserlerinde, dini ya da laik okullarında kullanılmaya devam edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde bu dili konuşanların sayısının yaklaşık olarak 11-13 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Neil G. Jacobs., *Yiddish: A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, USA New York, 2005, s. 2-3. Ayrıca, Yidiş'in Almanca ile sözcüksel ve yapısal anlamda belirgin benzerlikleri de bulunmaktadır. Ibid, s. 4.

23 Ted Hopf, "Moscow's Foreign Policy, 1945-2000: Identities, Institutions and Interests", Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 662-705, s. 668. Getty ve Naumov'a göre 1917 yılındaki Şubat ve Ekim devrimleri ve 1920'lerde yaşanan parti içi mücadeleler zaten Bolşeviklerde genel itibarıyla komplocu bir zihniyetin gelişimine sebebiyet vermiş ve Troçki ve Zinoviyev gibi profesyonel devrimcilerin bile yetenekli komplocular olduklarına inanılmıştır. Getty ve Naumov bu bağlamda "Yahudi Bolşeviklerin de birtakım gizli işlerin içerisinde olabilecekleri fikrinin kabulü, Sovyet halkı ve eğitilmiş Sovyet entelektüelleri için çok da zor olmamıştır" diyerek söz konusu komplocu zihniyete eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. J. Arch Getty ve Oleg V. Naumov, *The Road to Terror - Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven and London,

gelen Sovyet Yahudilerinin çeşitli şekillerde taciz edilmeleri ve tutuklanmaları, tiyatro ve diğer kültürel kurumlarının kapatılması, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ile birlikte diğer Yahudi organizasyonlarının da kapatılması için bahane sağlayan ‘kozmpolitanizm’e karşı bir kampanya başlamış, 1948’den 1953’e kadar, kültürel faaliyetlerde ve politik sahada aktif olan Yahudilerin tümü, sürekli tutuklanma korkusuyla yaşamışlardır.²⁴ 1952’nin Ağustos ayında dördü yazar olmak üzere önde gelen on üç Yahudi’nin Sovyet istihbarat teşkilatı NKVD tarafından infaz edilmesi de bu korkunun haksız bir korku olmadığını kanıtlamaktadır.²⁵

Bu yıllarda SSCB’de yayınlanan bir dizi önemli makale ve verilen söylevler sonucunda, Sovyet gücünü devirmek için uluslararası bir Yahudi komplosunun hazırlandığı fikri ülkede gitgide yayılmaya başlamış ve bu yöndeki kampanya 1953 yılı başlarında ‘Doktorlar Komplosu’ ile sonuçlanmıştır. Bir grup önde gelen Yahudi doktor, Stalin’i ve diğer komünist liderleri öldürme planları yapmak ve eski Politbüro üyeleri Zhdanov ve Scherbakov’un ölümlerine sebep olmakla suçlanarak tutuklanmış, o dönem yaygın olan antisemitizm, resmî Sovyet propagandasının da teşvikiyle sadece önde gelen Yahudilere değil daha geniş çaplı olarak tüm Yahudilere yönlendirilmiştir.²⁶

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi’nin Sovyet yönetimi tarafından baskı altına alınmasıyla başlayan olaylar birkaç sene içerisinde Sovyetler Birliği’nde yaşayan tüm Yahudileri kapsayan siyasi ve sosyal bir mesele haline gelmiştir. Stalin, Malinkov ve diğerlerinin Yahudilerin Sovyetler Birliği’nin batı kesimlerinden toplu olarak Sibiryaya’ya zorla sürgün edilmelerinin ve bu sürgün sırasında da söz konusu Yahudilerin yarısından fazlasının sürgün yolunda öldürülmelerinin planlarını hazırladıklarına ilişkin güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Smith’e göre Yahudiler bu kaderden ancak Stalin’in 5 Mart 1953 tarihinde ölmesiyle kurtulmuşlardır.²⁷

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi her ne kadar Sovyetler Birliği’nin Nazi Almanyası’na karşı mücadelesine katkı sağlamış ve Sovyet yönetimiyle Sovyet Yahudileri’nin ‘kısa vadeli’ amaçları uyumlu bir görünüm arz etmiş olsa da Sovyet yönetimi ve Sovyet Yahudilerinin ‘nihai niyet’leri büyük ölçüde her zaman farklı olmuştur. Komite esas olarak Sovyetler Birliği’nde Yahudi kültürünün canlı kalması ve Yahudilerin toplum içinde eşit bireyler olabilmesi için çalışmıştır.²⁸ Sovyet yönetiminin ise SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi’ni İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrası propaganda ve istihbarat çalışmalarında faydalanılan kullanışlı bir aygıt olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Komite’nin kendi ‘aslî’ ve ‘nihai’ hedeflerine yönelmeye başlaması aynı zamanda Komite ve üyelerinin sonu olmuştur.

1999, s. 259-260.

24 Smith, “Non-Russians in the Soviet Union and after”, s. 507.

25 Woll, “The Politics of Culture 1945-2000”, s. 609.

26 Smith, “Non-Russians in the Soviet Union and after”, s. 508.

27 Ibid.

28 Low, *Soviet Jewry and Soviet Policy*, s. 79.

Sonuç

SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi, Sovyetlerin Nazilere karşı verdiği antifaşist mücadeleye uluslararası arenada tüm Yahudilerin katılım ve yardımının sağlanması amacıyla İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulmuş olan, başlangıçta Sovyet yönetiminin desteğini de arkasına alan, ayrıca ‘Mikhoels - Feffer Raporu’nun içeriğinden de anlaşılacağı üzere ideolojik anlamda kendilerini Sovyetlere yakın konumlandıran antifaşist kişi ve kuruluşlarla ilgili olarak Sovyet yönetimine değerli istihbari bilgiler temin eden bir sivil yapılandırma. Komite bu özellikleriyle, Sovyet yönetimi için hem oldukça kullanışlı bir propaganda aracı hem de bir ‘paravan istihbarat aygıtı’ görünümündedir. Ancak Komite’nin 1944 yılından itibaren, Sovyetler Birliği topraklarında Yahudiler için bir ‘alternatif vatan’ oluşturma arayışı içerisine girmesi Sovyet yönetiminin Komite’ye bakışının değişmesine ve soruşturmalarda Komite ve üyeleri üzerindeki siyasi baskıyı giderek artırmasına sebep olmuştur.

‘Alternatif vatan’ arayışı, hem Komite hem de Sovyet Yahudileri için önemli bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Stalin’in ve Sovyet istihbaratının mutlak kontrolü altında işleyen komünist sistem içerisinde Komite’nin ‘alternatif vatan’ arayışı gibi sistem dışı ve Sovyet yönetiminin Komite’ye biçtiği ‘antifaşist mücadeleye destek sağlama’ ve ‘Sovyet yanlısı Yahudilere ilişkin Sovyet yönetimine bilgi temin etme’ rollerinin dışına çıkan bir çaba içerisine girmesi Sovyetler Birliği’nde, ‘Doktorlar Komplosu’na giden sürecin başlamasına sebebiyet vermiş, Stalin ve Sovyet istihbaratı önemli bir iç tehdit unsuru olarak algılamaya başladıkları Sovyet Yahudilerini 1948-1953 yılları arasında özellikle kültürel ve politik sahadan tamamen silmeyi amaçlayan adımlar atmışlardır. Bu süreçte, Sovyet entelektüellerinin propagandalarının da etkisiyle başta SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi ve üyeleri olmak üzere Sovyetler Birliği’ndeki tüm Yahudilere, yabancı istihbarat servislerinin potansiyel ‘beşinci kol’u olarak bakılmaya başlanmıştır.

Özetle, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği’ne uluslararası arenada destek sağlanması sürecine ve İkinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında Sovyet Yahudilerini yakından ilgilendiren siyasi ve sosyal gelişmelere etkisiyle, tarih ve uluslararası ilişkiler alanlarında bu döneme ilişkin olarak yapılacak değerlendirme ve analizlerde dikkate alınması gereken bir yapılandırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makale, SSCB Yahudi Antifaşist Komitesi’ne ilişkin olarak ortaya koyduğu birincil kaynak ve Komite’ye dair sunduğu diğer verilerle İkinci Dünya Savaşı incelemelerindeki akademik bakış açısının gelişimine katkıda bulunursa amacına ulaşmış olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), (*Rusya Yakın Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi*), Fon: 17, Liste: 128, Dosya: 76, Yaprak: 3, 4, 5. (21 Haziran 1946).

Kitap ve Makaleler

Bray, Mark. *Antifa - The Anti-Fascist Handbook*, Melville House Publishing, Brooklyn and London, 2017.

Budeiri, Musa. *Filistin Komünist Partisi 1919-1948 – Enternasyonalizm Mücadelesinde Araplar ve Yahudiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Dualı, Şir Muhammed. *Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-Politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla)*, Divan Kitap, Ankara, 2016.

Getty J. Arch, Naumov, Oleg V. *The Road to Terror - Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven and London, 1999.

Hopf, Ted. “Moscow’s Foreign Policy, 1945-2000: Identities, Institutions and Interests”, Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006.

Jacobs, Neil G., *Yiddish: A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, USA New York, 2005.

Low, Alfred D. *Soviet Jewry and Soviet Policy*, Columbia University Press, New York, 1990.

Milyakova, L. B., Zuzin, İ. A. *Kniga Pogromov, Pogromi v Period Grajdanskoy Voyni 1918-1922*, Rosspen, Moskova, 2007.

Petchenik, Molly Berly. *The Tale of a Tour: Solomon Mikhoels, Itzik Fefer and the Soviet Encounter with American Jewry*, Honors Thesis, Swarthmore College - Department of History, Swarthmore Pennsylvania, 2016.

Smith, Jeremy. “Non-Russians in the Soviet Union and after”, Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 495-521.

Woll, Josephine. “The Politics of Culture 1945-2000”, Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia - The Twentieth Century*, Volume III, Cambridge University Press, Cambridge - United Kingdom, 2006, ss. 605-635.